

# Protestáns sírjelek\*

## A fejfák

A protestáns közösségek életét agendák szabályozták, amelyek a temetkezésre is kitértek. Heltai Gáspár 1559-ben írt munkájában szól *A halottaknak eltemetése*<sup>1</sup>król is: Szent Sirakh „szól a’ temetésnek módgyáról is, miképpen kellyend a’ halottakat eltemetnu<sup>nc</sup>, néhogy az ároc hátára auagy a’ do<sup>ges</sup> helyre, hányyuc: hanem hogy tiszta vászonba auagy gyólstba betakariuc, és tisztességgel eltemessu<sup>c</sup> nem vigyorgatással és katsagással, hané keresztyéni szomorúsággal, bánkódással es siratással.”<sup>2</sup> Beythe István 1582-ben szintén a tisztességes temetkezés módjáról ír agendájában: „mivel hogy az örök életre tavozunk, a halotthoz gyűljünk és mutassuk meg halálakor is hozzá való atyafiúi szeretetünket elkísérjük és emlékezünk a maguk kimúlásáról”. Processzióval kísérik a halottat a temetőbe, s aközben diákok „Isteni dicséreteket énekeljenek”. A sírnál prédikáció hangzik el, „szép dicséretekkel temetessék el a halott, szülei, atyafiai, barátai vigasztaltassanak”.<sup>3</sup>

Az 1567-es debreceni zsinat határozott úgy, hogy a temetőnek a lakott helyen kívül kell elhelyezkednie, mint arra a bibliai példák is szolgálnak igazolásképpen.

A kálvinisták temetési ceremóniájáról Samorjai János ír 1636-ban készült egyházi rendtartásában: „Foe fo<sup>e</sup> embereknek, és vitézlo<sup>k</sup>nek jó emlékezetekre való jelt hagyunk, ugy mind nagy halmokat a’ vagy márvány ko<sup>e</sup>veket, a’ vagy zászlókat, a’ vagy írásokat [...] Nem tészu<sup>nk</sup> azoknak tisztességes temetést, kik maghokat meg o<sup>l</sup>ték, a’ vagy bu<sup>no</sup>kert gyalázatos halállal meg o<sup>l</sup>lettettek.: kiknek pedig ellenséggel to<sup>r</sup>vény szerint viadalban lett halálok vitézi módon, azoknak tisztességes pompával temetések vagyon, és jó emlékezetekre zászlókat emelnek fo<sup>l</sup> temeto<sup>e</sup> helyeken.”<sup>3</sup>

A nagy sírhalom, boltozat, azaz kriptá, márványkő a protestánsok legfontosabb temetkezési jellegzetességei, amely a rangos embereknek járt csupán. A márvány sírkő – évezredes múltra tekintve vissza – a rangot is kifejező sírjel. Kolozsváron például a XVI–XVII. századból a templom körüli *kőkerterek* ismeretesek.<sup>4</sup> A XVIII. századtól már széles körben elterjedtek a vörös mészkő, majd a XIX–XX. században a gránit sírkövek is. Különösképpen Székelyföldön jelentős sírjel a *koporsókő*. Rendszerint a nemesek által lakott helységekből (pl. Homoródalmás, Vargyas, Bibarcfalva) található meg a tombák, a *koporsókövek*, *haszkövek* (Lapis Sepulchralis), amelyek a sírhantra fektetve hirdették az elhunyt dicsőségét.<sup>5</sup> A rangos, XVIII. századi vörös mészkő sírkövek megtalálhatóak az Alföldön, így Nagykőrösön is, a nemesek, vagyonos cívisek, honorációrok sírjain. A vörös mészkövet távoli helyekről, a Gerecse hegység kőbányáiból szerezték be.<sup>6</sup>

A technikai fejlődés megnyilatkozásaként a XIX. században öntöttvas síremlékek is elterjedtek. Debrecenben, az 1805-ben elhunyt Csokonai Vitéz Mihály költőnek is ilyen vas-

\* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 4-én

1 Heltai Gáspár 1559.

2 Beythe István 1582.

3 Samorjai János 1636.

4 Jakab Elek 1888.

5 Terepmunkám során, például 2002-ben, 2014-ben is tudtam még fényképezni, dokumentálni *koporsóköveket* Homoródalmáson. Novák László Ferenc 2005. 84.

6 Szükséges említést tenni arról, hogy Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Szeged környékén megtalálható a jellegzetes réti mészkő, darázskő (oolith), amelyet csupán az építkezésben használhattak fel, sírkőfaragásra porózus szerkezete miatt alkalmatlan volt. Novák László Ferenc 2015.

obeliszki őrzi emlékét a régi temetőben (ma Dorottya utcai emlékpark), amelyet 1836-ban állíttatott fel a tisztelő közönség.

A köznép temetkezéséről hallgatnak az egyházi források, agendák. E vonatkozásban a történeti dokumentumok adnak szerény tájékoztatást. Például Nagykőrös mezővárosa abban a szerencsés helyzetben van, hogy a XVII. század elejétől fennmaradtak a városi tanács iratai, számadásai. Ezekből kiderül, hogy nem csak a város alkalmazottait (pl. a református lelkészt), de a szegény, vagy idegen embereket is a város saját költségén temettette el. A kiadásokból azonban csak arról szerezhetünk tudomást, hogy koporsónak való deszkáért, koporsószőgekért, szemfödélért történt a fizetés, esetenként pedig – rangosabb temetés esetén –, a temetési ceremóniában közreműködő oskolamester (kántor) és diákok (kántus) megjutalmazása érdekében. Sírjelről nem történik említés.

A sírjelölés módjára csupán 1638-ból rendelkezünk adattal. Ekkor halt meg a református lelkész, akit a városi tanács temettetett el: „*Lécz szöget vettünk, hogy az predikátor temetésit felróttuk fával*” – jegyezték fel a számadáskönyvben. A „temetés” a sírt, sírhantot jelenti, amelyet a körösi lakosok által, az erdőről hordott „temetésnek való” fával borítottak be.<sup>7</sup>

A fejfa sírjel a protestánsok körében jelent meg a XVII. században és fokozatosan terjedt el a század végétől. A „*fejfe felett való fa*” említése legkorábban a székelyföldi Nyárádszentannáról ismeretes 1678-ból.<sup>8</sup> A XVIII. század elejétől már rendre említés történik a fejfákról. Nagykőrösön bukkan fel, amikor 1739-ben egy szolga sírhantján „*Fejéhez való fa*” került felállításra. Kecskeméten 1755-ben szintén „*Fejéhez való fa*”, Szabadszálláson 1760-ban „*Főtől való fa*” említése történik. Nagykőrösön 1759-ben halt meg Csáti Dániel református lelkész, akinek a sírjára került „*főtül való fájá[na]k kifaragásáért*” is fizetett a városi tanács. A körösi nótárius, Cseh János 1771-ben történt elhalálózásakor a városi tanács két asztalosmesternek, „*Szattmári János[na]k főtül való fájá[na]k kifaragásáért*”, Kállai Györgynek pedig a „*főtől való fájá[na]k festéséért*” fizetett munkadíjat.<sup>9</sup>

A vallási ellentétek, tetteleges villongások a protestánsok sírjelölését is sújtották. Szükséges megemlíteni, hogy Abonyban (Pest-Pilis-Solt vármegye) 1749 húsvétján, nagypénteken éjjel a katolikusok rárontottak a reformátusok temetőjére és az ottani „*Épitháphiumokat elhordták feltüzelték*”.<sup>10</sup> Karcagon (Nagykun Kerület) ugyancsak a fejfának „*epitafa*”-ként való említése történik 1768-ban.<sup>11</sup> A fejfa ez esetben is egyszerű deszka volt, amelyet könnyen el lehetett tüzelni. A neve arra utal, hogy a temetői sírjel, deszka a régebbi korokban szokásos vitézi ceremónia sírfeliratos táblájával, epitáfiummal áll rokonságban. Nagykőrösön, amikor Cseh János nótáriust eltemették 1771-ben, a fejfája mellett „*egy Epitáfium metzésért*” Kállai György asztalosnak fizettek a koporsócsinálás mellett, Csontos Péter lakatosnak pedig „*Epitáfiumra való sarok, és závár vasacskák csinálásért*” fizetett munkabért a város számadó bírása.

---

7 Novák László Ferenc 2005. Ehhez hasonló temetkezési mód ismeretes a XX. századból, a finnországi Karéliából, ahol egyaránt a katolikusok és evangélikusok sírját fagerendákkal rótták fel, borították be, s a fejhez fakereszt és fejfa sírjelet tettek. Koczogh Ákos 1982.

8 Balassa Iván 1993.

9 Novák László 1980.

10 Balogh Sándor 1982.

11 Egy boszorkányper nyomozása kapcsán derült világgossá arra, hogy egy Kunhegyesen lakó, Szabolcsból elszármazott Gorzsás Zsuzsanna nevű asszony leánykájával egy kora tavaszi reggel a karcagi négyes bitófához ment, annak kerítésén bemászva az ott felakasztott Nagy György keze szárcsontját, nemiszervét levágta és a temetőből hozott „*egy darabb Épithaphium deszkából rakott tűzzel*” égette porrá és megszitálva zacskóba tette, hogy annak varázslatos erejével megvalósíthassa mágiikus, rontás, bajelhárítási cselekedetét. Novák László Ferenc 2005.

Az abonyi és a karcagi példák is bizonyítják a fejfának epitafaként történő megnevezését. Ez a terminológia ritka esetben tovább élt, még a XX. században is *epitafának* nevezték a fejfát Ordason (Bács-Kiskun megye), amely azonban már nem könnyen eltűzelhető deszka, hanem díszesen faragott, vastag faoszlop volt.

A kőrösi nótárius síremléke különös, rangos építmény lehetett. Sírjel valójában a „*főtől való fa*”, amelyet mesterember faragott ki fából, és le is festette, vélhetően az állagát védve ezáltal. Emellett megtalálható az epitáfium is, amelyet szintén fából készített az asztalos és szöveget metszett rá. Erre a fatáblára véshették az elhunyt dicsőségét hirdető írást. Az epitáfium különösége az, hogy sarok és závarvasalással is rendelkezett, ami arra enged következtetni, hogy külön állt a sírhanton, vagy olyan kerítés része lehetett, amely szükségessé tette a vasalását, reteszelését.<sup>12</sup>

II. József uralkodó 1781-ben bocsátotta ki vallási türelmi rendeletét (Edictum Tolerantiae), amelyben szigorúan tilalmazta a protestánsok temetőiben a sírjelek megrongálását, pusztítását. A királyi rendeletet 1788-ban vármegyékszerte kihirdették. Pest vármegye még 1791-ben is kötelezővé tette a temetőcsőszöknek, hogy fellépjenek mindazok ellen, akik az „*akar élő, akar a' főtől való fákbán*” kárt okozni akarnának.<sup>13</sup>

Nagykőrösön egy rangos közbirtokos nemes, „*Nemzetes és Vitézlő Nyáregyházi Nyáry Lajos*”, a mezőváros korábbi főbírája elhalálozott 1803-ban, s őt is a város költségén temették el. A koporsóját Elek István asztalossal készítették el, aki 2500 fényes fejű koporsószőget használt fel. A koporsó készítésével együtt a „*fő fa*” festésért is fizettek neki 17 forintot.

A XVII–XVIII. századi adatok kontinuitásaként, a XIX–XX. században is a fejfa „*fejefa*”, „*fejéhezvalófa*”, „*főtőlvalófa*”, „*fűtülvalófa*” terminológiája él a nép ajkán. A XIX. század első felében bukkan fel a fejfának az a megnevezése, amely már a formakincsére utal. Ez a név, a szélesebb körben elterjedt „*gombosfa*”. A rá vonatkozó legkorábbi adat Nagykovácsról származik 1839-ből. A városi számadások között szerepel, hogy egy Erdei András nevű embernek „*koporsó és gombosfa tsinálás*” címén fizettek 5 forint munkabért.<sup>14</sup> A jeles református nagykovácsi gimnázium 1846. évi VIII. törvénye is említést tesz róla: „*a temetőben [...] a' gombosfáknak, sírköveknek megsértése [...] tiltatik*”, mivel a diákok lövöldözéssel okoztak károkat a sírkertben.<sup>15</sup> Arany János 1851-ben került Nagykovácsra a bihari Nagyszalontáról. Megihlette őt a mezőváros temetője, de nem tesz említést a gombosfáról. A *Temető* című versében írja:

„*Ki tudja, mily rég lehetne,  
Hogy itt az első csemete  
Először hajta lombot!  
Azóta hány délczeg fa lőn  
Fej-oszloppá e sírmezőn –  
És hány szív összeomlott!*”<sup>16</sup>

A *gombosfa* fejfának a Duna–Tisza közén terjedt el. Erdélyben, Kalotaszegen, a székelyföldi Háromszékben általánosan *gombfa* néven nevezik meg a fejfát. Északkelet-Magyarországon, az Ondava folyó völgyében élő reformátusok *gonfa* nevet említenek, ami azonban a

12 Novák László 1982.

13 Novák László 1978.

14 Novák László Ferenc 2015.

15 Ádám Gerzson–Joó Imre 1895.

16 Arany János 1951. 161.

*gombfa* terminus nyelvjárási változatának – még inkább nyelvromlásnak – tekinthető. Az Őrségben *sögfa* névvel illetik a fejfát, ami a gombhoz hasonlóan antropomorf jelleget jelent, *sög*-’süveg’ értelmezésben.<sup>17</sup>

A fejfa legkorábbi képi ábrázolása Kecskeméten készült a XIX. század közepén. A mezőváros északi részén, a régi református temetőben láthatók a *gombosfák*.<sup>18</sup>

A protestantizmus elvetette az ember nyughelyének kereszttel történő megjelölését. Az egyszerű fa sírjelek jelenhettek meg a köznépi temetkezési szokásban, s idők folyamán pedig azok mind díszesebbé váltak: a népművészet szerves részeként, s felbukkantak az antropomorf motívumok, nemcsak a díszítőművészetben, hanem a fejfafaragásban is. A fejfa nem egyszerű sírjel, az elhunyt nyughelyének jelzője, hanem lényegesen több annál: valóságos életszimbólum. Különösen igaz ez a primér-antropomorf fejfák esetében, ahol az ember alakját megjelenítő formakincs magát az embert, az emberi lét kontinuitását szimbolizálja. A magyar, s egyben a protestáns népművészet csodálatos megnyilatkozásai.

A fejfakultúrában a XIX. század második fele, még inkább az utolsó harmada hozott lényeges változást. A nemzeti elnyomatást követően, az 1867-es kiegyezés után virágzott fel a népművészet, annak díszítőművészeti ága is. A népi faragóművészet sajátos területévé vált a fejfa-díszítőművészet. Szélesebb körben, de egyes vidékeken különösen gazdag ékes fejfa-kultúra alakult ki.<sup>19</sup> A már említett fejfaterminusok egyöntetűen a nagyméretű, impozáns megjelenésű tönkös fejfákra, részben pedig az oszlopfejfákra, valamint a tábla alakú fejfákra vonatkoznak. Közöttük találhatóak meg a primér-antropomorf, azaz kifejezetten szoborszerű, emberalakot vagy stilizáltan embert ábrázoló fejfák.

Az impozáns fejfakultúra kialakulása stílusfejlődés eredménye is. Ezt bizonyítja a nagykorösi gombosfákhoz kapcsolódóan az is, hogy a XVIII. század közepén Abonyban és Karcagon meglévő, könnyen eltűzelhető deszka epitafákat Karcagon a vaskos, tönkös fejfák, Abonyban pedig a díszesebb oszlop alakú gombosfák váltották fel.

Az emberszobor formakincsű fejfák között említhető meg a Duna–Tisza köze északi helységeinek antropomorf oszlopfejfás típusa (Kunszentmiklós, Szabadszállás). A Tisza melletti Tószegen is voltak kifejezetten antropomorf szobrok, akárcsak Békés mezőváros temetőjében.

A stilizált emberszobor-fejfák között széles körben ismertek Szatmárcseke ún. *csónak alakú* fejfái. Az impozáns méretű, nagy tömegű fejfa a sírra állítva emberarcot sejtet jellegzetes *bajusz* motívumával. A fejfa földre fektetve csónakra emlékeztet. A néphagyományban nem található ennek eredetmagyarázata, csupán az



*Férfi és feleség antropomorf fejfája Kunszentmiklóson*  
(A szerző felvétele, 1976)

17 Novák László Ferenc 2005.

18 Vahot Imre 1851.

19 A Kárpát-medencei magyarság fejfakultúrájának kataszteri bemutatásához lásd Novák László Ferenc 2005.

etnológiai kutatás keresett rá választ.<sup>20</sup> Még az ugor korba visszatekintve, távoli őseinkkel, temetkezésükkel hozták kapcsolatba, akik az északnyugat-ázsiai területek vízborította tundravidékén szokásban volt csónakos temetkezés örökségeként értelmezték. Nevezetesen a halottat csónakkal szállították a temetkezési helyre, ahol a csónakot a sírra borították. A sír beborítása csónakkal vagy fával elterjedt volt Eurázsia északi vidékein, így a már említett Karélia gerendasíros temetkezési szokásában is felmutatható. Ebben az esetben nem lehetünk távol az igazságtól, ha a XVII. század közepi – a fejfakultuszt megelőzően –, a nagykőrösi fával felrótt sírhantot is ezzel hozzuk összefüggésbe.



*Csónak alakú antropomorf fejfák Szatmárcsekén*  
(A szerző felvétele, 1981)

A csónak alakú tönkös fejfák változatos formakincssel megtalálhatók a Tiszántúlon (Püspökladány, Tiszaszőlős), Északkelet-Magyarországon (Szirénfalva-Ptruksa, Torna-görgő, Gömör egyes részei, mint Kelemér környéke).

A tábla lakú fejfák között is van primér-antroporfia. Dunapataj impozáns tábla alakú fejfái egyedülállóak, stilizált asszonyfej formakincsükkel. Hasonló bukkan fel az Ormánságban, Magyarújfalun, a gömői Rimasimonyiban. A XIX. század utolsó harmadában Hódmezővásárhelyen impozáns primér-antropomorfa tábla alakú fejfák jelentek meg felnőttek és gyermekek sírhantjain.<sup>21</sup>

Míg a fejfák alakjára, díszítettségére nincsenek adatok a korai időkből, a gombos fejfákra igen. A gombosfa, gombfa secunder-antropomorfa jellegű fejfának tekint-



*Antropomorfa oszlop fejfák Dömsödön*  
(A szerző felvétele, 1976)

hető. Tulajdonképpen a gomb, gombos motívumok szimbolizálják az emberi testet (fej, törzs). Gazdag változatai ismeretesek a Duna-Tisza közéről (Dömsöd, Tass, Bugyi, Szalkszentmáron, Solt, Dunaszentbenedek, Foktő), a Szilágyságából (Börvely), Kalotaszegről (Magyarvalkó, Ketesd, Zsobok), Háromszékből (Bölon, Köpec, Székelyszáldobos, Erdőfüle), a Brassó vidéki Apácáról, Alsórákosról.

A XIX. század végi népművészeti virágkor változatos formakincset teremtett. Más népművészeti ágakhoz hasonlóan a fejfakultúrában is megjelentek a

20 Solymossy Sándor 1923.

21 Novák László Ferenc 2015.

díszesebb motívumok: zárt tulipán (konty), nyílt tulipán (korona), egész tulipán, kalap, gomb, gyűrű, csillag, virágtartó. A motívumokban gazdag gombfák kiváltképpen Kalotaszeg népművészetét reprezentálták.<sup>22</sup> A kalotaszegi gombos fejfák sajátossága közé tartozik a zoomorfia.<sup>23</sup> A fejfa csúcsát csikóalakúra faragták (Kalotadámos, Nyárszó). A juh- (kos-) szarv is megtalálható volt díszítőelemként Sárvasáron.<sup>24</sup>

A díszítőmotívumokban gazdag fejfa valóságosan is mint életfa jelenik meg. A gomb, tulipán, csillag ornamentelemek életszimbólumok. A díszes oszlop alakú gombfák, gombosfák között található meg azok, amelyek jelzéssel vannak a sírban nyugvó nemére vonatkozóan is. A „négysarkos” nyílt tulipán vagy korona a férfit, a zárt tulipán, konty a női nemet szimbolizálja (Áporka, Majosháza, Alsónémedi, Erdőfüle).

A népművészeti virágkor megmutatkozik az evangélikus vallású nemzetiségeink körében is. A német lakosú Hartán, a szlovák Albertin, Irsán, Pilisen, Péteriben, Dunaegyházán páratlan szépségű fejfákat, gombosfákat faragtak a XIX. század végén, a XX. század elején. A fejfák változatos faragású kalap, tulipán, csillag, gomb ornamentelei egyöntetűen életfát szimbolizálnak, amit hangsúlyoz a „virágtartó” motívum a fejfa láb részén, amelyből kiágazik az életszimbólumok sora (gomb, tulipán, csillag), amelyek impozáns népművészeti remekművet avatják a fejfát.

A fejfa népi megnevezései között nem található meg a „kopjafa” sírjel terminus. A közgondolkodásban terjedt el az a romantikus szemlélet, hogy az egykori vitézi temetési ceremóniában fontos szerepet játszó kopja (lándzsa) fegyver a sírban szúrva sírjelként szolgált, fejlődött díszesen faragott fejfává.

A vitézi temetés a rangos nemes, vitézlő ember, főúr ceremóniája, függetlenül attól, hogy az milyen vallású volt, római katolikus avagy protestáns. Vonatkozik ez az egyszerű végvári katonára is. A végvári vitézi élet hatott a költészetre is, amelyben szemléletesen jut kifejezésre az elesett harcos halottkultusza. Egy ismeretlen szerző 1561-ben így versel a *Szép ének a gyulai vitézekről* című költeményében:

„Magyar vitézeknek ő holt testeket,  
Magyar módon szépen temették vala,  
Kópiákat fejekhez ásták vala

22 Malonyay Dezső 1907.

23 Az állat, a ló, juh alakja díszítőelemként csupán Kalotaszegen található meg. Egyes afgán törzsek kultuszában természetes jelenség az állatalakos sírjel, ami arra enged következtetni, hogy a nomadizmussal áll közelségben. Lásd Dupree, Luis 1980. Közismert, hogy a XVII. században tatár betörés történt Kalotaszegre, amely nyomot hagyott a népi kultúrában is (pl. a népi viseletben a *muszuj* elterjedése), feltételezhetően a csikó alakos gombosfa is ennek hatását tükrözi.

24 Novák László Ferenc 2005. 134, 347, 359.



*Feleség és férj gombfája  
az erdélyi Erdőfülén  
(A szerző felvétele, 1976)*

*Sok török főt, kiket elvittek vala  
Az karókat véle megrakták vala  
Akkor a vitézek így jártak vala.”*

Az elesett végvári harcosnak sírjára tűzték kopja fegyverét. Ezt magyar szokásnak mondja a költő, azonban ez általánosan vonatkozott a csatákban elhunyt harcosokra. A török katonák esetében is így történt ez. Georgius Dousa németalföldi utazó 1599-ben számolt be konstantinápolyi (isztambuli) utazásáról, s a Bolgárföldön járva Happsalában vagy Adrianopolisban, a török nevén Edirnének nevezett városban láthatta, hogy a temetőben a sírhantokba lándzsák, kopják vannak szúrva, aminek okát nyomozva megtudhatta, hogy a harcokban elesett vitéz katonáknak állítottak így emléket.<sup>25</sup>

Tehát, kopja sírhantba tűzése nem kizárólag magyar nemzeti sajátosság, hanem egyetemlegesen a katonai életmódhoz, a vitézi ceremóniához tartozott.<sup>26</sup> Az említett református rendtartáskönyv 1636-ból is kiemeli, hogy a rangos, fő-fő embereknek zászlót emelnek, vitézi módon temetik el, ha harcban esett el. A kopja fegyver fontos szerepet játszott a temetési ceremóniában. Például a római katolikus Rákóczy László országbíró amikor eltemették 1636-ban, akkor a temetési menetben a kopjás sereg is felvonult. Mivel templomban temették el, a kopját nem állíthatták sírjára, hanem amikor a fekete közzászlaját, kardját a sírba törték, akkor a kopjás sereg is összetörte fegyverét a templom falán. Apor Péter Erdély régi szokásairól írva részletezi a vitézi temetést, amelyben zászlós kopját vittek, s a sírhantba szúrták. Orbán Balázs a XIX. század közepén még megismerhetette a Sóvidék falvaiban zajló kopjás vitézi temetést. A népi emlékezetben megőrződött, például a római katolikus sóvidéki Atyhán is emlékeztek még erre a XX. század utolsó évtizedeiben.

A kopja mellett a zászlónak külön is fontos szerepe volt a vitézi temetésben. Egy pesti hírlapíró 1844-ben járt a Sopron vármegyei Nagysimonyiban és értetlenkedve látta, hogy a temetőben a sírhantokon a sírkereszt mellett póznákon különböző színű zászlók lengedeznek. A helybeliek nem tudták ennek magyarázatát, az azonban kiderült, hogy nemesek lakják a falut. A publicista nemesi hiúságnak tartotta ezt, csak arról nem volt tudomása, hogy ez a vitézi temetési szokás szerves része, ősi szokás, nem pedig nemesi hivalkodás.

A kopja, zászló, amennyiben sírra került, a fejfa, sírkő mellett másodlagos sírjelölést, még inkább a vitézi pompa kellékét jelentette. Az 1678-as nyárádszentannai adat szerint a fejfa mellett kopja is állt a sírhanton. Tulajdonképpen Jankovich Miklós is erre következett a XIX. század elején, protestáns temetkezési szokásként értelmezve.

---

25 Dousa, Georgius 1598. Az utazó Magyarországon nem járt. Jankovich Miklós 1836-ban teljesen helytelenül félremagyarázta annak úti beszámolóját. Állítása szerint a magyarokkal – a „győzedelmes és ezért kegyetlen török Nemzet” – vallás dolgában igen engedékenynek mutatkozott, nevezetesen a kanizsai törökök, s a reformátusok a tőlük nyert engedelem mellett temetkezettek, együtt a törökökkel. Ez azonban nem felel meg a valóságnak, kizártnak tartható, hogy a mohamedán törökök együtt temetkeztek a keresztényekkel. Idealizálva a helyzetet, a vitézi temetést, arról ír, hogy miként fogatkoztak a keresztiek, úgy a protestánsok fejfája a kopja melléklettel szaporodtak a közös temetőben. Dousára hivatkozva teljesen valótlanúságokat ír le. Az említett, Dousának az Edirnéen látott, a törökök kopjás temetkezését fantáziadúsán színezte és alkalmazta a honi viszonyokra: „Dousa önön Vallásbeli híveit meglátogatván, temetőkertjeikben mikép a’ keresztiek fogatkozását úgy azok helyett a’ zászlókkal lobogó tzsidaáknak és a’ fejfáknak sokaságát tsudálta, minek okát tudakozva tőlök, megértette, hogy a’ Törökkel együtt temetkeznének, azoknak mint vitézeknek tsida, nekiek pedig a’ fejfa jegyemlékül helyhezettének [...] Ezen külföldi hagyomány, és nem honi emlék tudósíta engem a’ mái napig fenn tartott Fejfa tétel szokásának eredetéről...” – írja. Jankovich Miklós 1836. Vö. Novák László Ferenc 2015. 80.

26 Szükséges megemlíteni, hogy Londonban, a Szent Pál-székesegyházban a falra felerősítve láthatók a harcokban elesettek dicsőségét hirdető zászlók.

A sóvidéki Siklód temetkezési szokásait kutatva mutat rá Viski Károly, hogy a fejfa, díszes gombfa nem a kopja fegyverből fejlődött ki, hanem a kopja tartójából: a zászlós kopja funkcióját veszítve sorvadt zászlócskává, amit a díszesen faragott kopjatartó, a fejfa csúcsába tűztek.<sup>27</sup> Tekintettel arra, hogy a nemes székelyek temetkezési szokásában található, bizonyos, hogy a Sóvidéken a vitézi temetési pompával egyidejűleg, a temetést követően nem fejfák, hanem hagyomány szerűen sírkövek kerültek a sírhantokra, mint történt az a vitézi ceremónia megszűnése után, sőt, napjainkban is történik.<sup>28</sup> Kalotaszegen a vitézi temetési pompa maradványának tekinthető a díszesen faragott gombfa csúcsába illesztett, szalagokkal, virágokkal feldíszített fenyőágból font *háromág*, amely a fiatalon elhunyt, eladósorban lévő leányt vagy legényt illette meg (Kalotaszentkirály). A legény gombfájára erősítették fel a színes kendőkből készített zászlót is (Sztána).<sup>29</sup>

Összegzésképpen hangsúlyozni szükséges, hogy a protestantizmus, elsődlegesen a kálvinizmus, illetve az unitárius és részben az evangélikus vallás teremtette meg a fejfakultuszt. Elterjedésük a XVIII. századtól következett be, s virágkora a XIX. század második felében bontakozott ki, hanyatlása az első világháború után következett be. Egyes vidékeken azonban szívósan tartja magát a tradicionális formakincsű fejfa faragása napjainkban is (Szatmárcseke, Szeszta, Szilice, Ketesd, Apáca).<sup>30</sup>

A közhiedelem, a mindennapi szóhasználat szerint a fejfa neve *kopjafa*. A kopja fejfa-sírként azonban nem értelmezhető. A „vitézi korban” a kopja fegyver a temetési ceremónia szerves része volt. A XVI. századi végvári küzdelmek során az elhunyt harcos – akinek vallási hovatartozása az ismeretlenség homályában maradt – sírjára állították ugyan fegyverét, de azzal az ő dicsőségét, hősiességét kívánták jelezni. A későbbiek során a kopja mint sírjel-melléklet funkcionálhatott a zászlóval egyetemben. Ez a temetkezési szokás azonban csak a rangos nemesi rendre vonatkozott. A fejfakultusz szélesebb körben nem kapcsolódik a kopjás temetkezéshez, a kopja, zászlós kopja nyele nem válhatott fejfa sírjellé.<sup>31</sup>

A vitézi temetési ceremónia a kisgyermek, fiatalok temetkezési szokásában élt tovább,<sup>32</sup> de sírjel vonatkozásában csupán Kalotaszegen ismeretes a fejleménye. A fiatal halottnak *háromágot* készítettek, amelyet a gombfa csúcsába illesztettek, mint azt a funkcióját veszített zászlóskopját, amelyet a díszes faragású kopja tartójába, a valóságos fejfa, gombfa csúcsába illesztettek Viski Károly elmélete szerint a Sóvidéken.

---

27 Viski Károly 1910.

28 A sóvidéki Korondon a protestáns temetőben található fejfák, amelyek azonban rekonstrukció alkotásainak tekinthetők. Az 1980-as években még látható volt a fejfák csúcsába illesztett fekete zászlócskák, amelyek a 2000-res évekbe már eltűntek. A fejfa az általánosan elterjedt díszes faragású „kopjafával”, azaz emlékfával azonos. Ugyancsak a sóvidéki Siklódon a falu feletti újabb keletű „közöstemetőben” az 1980-as években még láthatók voltak a sírhantba állított, fejfaként és lábfaként funkcionáló koporsóvivő rudak. Ezeknek 2013-ban már nyomuk sem volt látható, csupán a műköből készült sírkövek sokasága. A falusi székely gazdák hagyományosan saját portájukon, a szilváskertjükben temetkeznek, mint régen is, és nem fejfát, hanem sírkövet tesznek napjainkban is az elhunyt családtag sírhantjára. Az Orbán Balázs által említett vitézi temetési emléke kihalt Etéden, Küsmődön, Alsó- és Felsőófalván, ott is csupán sírkövek találhatók a temetőben.

29 Novák László Ferenc 2005. 125.

30 A fejfák formakincsét és díszítőelem-rendszerét illetően hipotézisek születtek: így például a közép-ázsiai sztyeppék kőszobrainak (kamennaja baba), az ősi csónakos temetkezés újkori hagyományozódásában. A gombosfák, közelebről a szentesi gombosfák kapcsán – Jankovich Miklós nyomán – keletkezett az a téves feltevés, hogy a törökök turbános sírköve hathatott annak formakincsére. Lásd Csalog József 1957.

31 Fikcióként említhető meg az az abszurdítás, miszerint például a hatalmas méretű, tönkös szatmárcsekei fejfa a kopja fegyverből alakult volna ki.

32 Az Ung vidéki Nagykaposon, de más felső-magyarországi helyeken is, reformátusok és katolikusok körében egyaránt élt az a szokás, hogy kisgyermek temetése alkalmával a menet élén vagy a koporsó előtt díszes magyar ruhába öltözött fiúcska kezében vitt egy fakardot, amelynek hegyébe citromot szúrtak, abba pedig színes szalagokat tűztek: a temetés során ezt a kardot a koporsó után dobták a sírgödörbe. Novák László Ferenc 2005.



*A fejfa helyi specifikus, autentikus népművészeti alkotás, míg a kopjafa nem helyi specifikus, hanem olyan népi iparművészeti faragvány, amely valójában magában ötvözi a különböző típusú fejfák díszítőelemeit, s mint emlékfá jelenik meg. Mint a nemzeti identitásunk szimbóluma, az emlékezés, emlékjel funkcióját tölti be (pl. a mohácsi csata emlékparkjában, köztereken, egyéb emlékhelyeken, esetenként a római katolikus temetőben is sírjelként).*

A fejfa mint protestáns magyar népművészeti megnyilatkozás, társulva hozzá a kopjafa-emlékfá mint egyetemes nemzeti népi iparművészeti kifejezési mód: *hungarium*.

Novák László Ferenc

**Irodalom.** Arany János 1951: Kisebb költemények. In Arany János Összes Művei (szerk. Voinovich Géza) I. Akadémiai Kiadó, Budapest; Ádám Gerzson–Joó Imre 1896: A Nagy-Kőrösi ev. ref. Főgymnasium története. Nagykőrös; Balassa Iván 1989: A magyar falvak temetői. Corvina Kiadó, Budapest; Balogh Sándor 1975: Abony történeti és művészeti emlékei (1450–1741). Ceglédi Füzetek 21. Abony; Beythe István 1582: Miképpen a köröstyéni gyeüle-  
közletben az köröztségöt, Úr vachorajat hazasok esköttetését, oldozatot, gyonást etc. Zol-  
galtassanak az egyhazi tanytok, arról iratott könyvechke. Gyzzing [Németújvár]; Csalog József 1957: A szentesi református temető gombosfái. Néprajzi Értesítő XXXIX. 203–211.; Dousa, Georgius 1599: De itinere suo Constantinopolitano, Epistola. Accesserunt veteres Inscriptiones Byzantio ex relique Graetia nunc primum in lucemeditae, cum quibusdam doctorum virorum epistolis. Lugduno-Batauaae; Dupree, Luis 1980: Afganistan. Princetown; Heltai Gáspár 1559: Agenda, az az szentegyházi chelekedetek: mellyeket koevetnec koezoenségesen a' keresztyéni ministerek es lelkipasztorok. Colosvarba nyomtatot Heltai Gaspar altal; Jakab Elek 1888: Kolozsvár története II. Budapest; Jankovich Miklós 1836: A' KanisaiTörököknek Vallásbéli türelmekről, 's kéméllesekről a' múlt XVII. században. Tudományos Gyűjtemény XX. évf. V. k. Pest, 911–947.; Koczogh Ákos 1979: Főtül való fák. Confessio III. Budapest, 84–101.; Malonyay Dezső 1907: A magyar nép művészete II. Budapest; Novák László Ferenc 1978: A Duna–Tisza köze temetőinek néprajza. Cumania V. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. Kecskemét, 219–305.; 1980: Fejfák a Duna–Tisza közén. Első kiadás. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 1. Nagykőrös; 1982: Temetés és sírjelölés Magyarországon, különös tekintettel a fejfákra. In Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (szerk. Balassa Iván–Ujváry Zoltán). Debrecen, 739–792.; 2005: Fejfa monográfia. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 16. Nagykőrös; 2015: A Három Város néprajza. Folklor és Ethnographia 60. Debrecen; Samorjai János 1636: Az helvetiai valláson lévő Ecclesiáknak Egyházi Czeremoniájokról és rendtartásokról való koenyvetske. Lőcse; Solymossy Sándor 1930: Ősi fejfaformák népünknel. Ethnographia XLI. 65–84.; Vahot Imre 1853: Kecskemét és a kecskeméti puszták. In Magyarország és Erdély képekben I. Pest; Viski Károly 1910: Mi a kopjafa? Néprajzi Értesítő XI. 221–224.

